

امام رضا علیه السلام

وفودهای شیعه

www.ketab.ir

نگارش زهرا بختیاری

بختیاری، زهرا، ۱۳۵۹-.

امام رضا علیه السلام و فرقه‌های شیعه / نگارش زهرا بختیاری. - مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۲.

ISBN 978-964-971-690-9

۳۳۶ ص.

فیبا.

۱. علی بن موسی علیه السلام، امام هشتم، ۱۵۳ - ۲۰۲ ق - نظره درباره فرقه‌های شیعه. ۲. شیعه - فرقه‌ها. ۳. شیعه‌شناسی. ۴. شیعه و سیاست. الف. بنیاد پژوهشهای اسلامی. ب. عنوان.

۲۹۷/۵۳

۳۳۰۸۳۳۹

BP ۲۳۹ / ب ۳ الف ۸ ۱۳۹۲

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

بنیاد پژوهشهای اسلامی

فرقه‌های شیعه

نگارش زهرا بختیاری

ویراسته سیدمهدی حسینی

چاپ اول: ۱۳۹۲ / ۱۵۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۷۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۹۱۳۵

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۲۳۳۳۹۲۳، قم: ۷۷۳۳۰۱۱

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

این تلاش ناچیز

تقدیم به:

ثامن الحجج، امام رضا علیه السلام که با تلاش
عظیم خود، در مقابل انحرافات مسلمانان
و به خصوص شیعیان ایستادند.

و تقدیم به:

شاه اسامت مقدس سرور شیعیان و
عدالت‌گرایان جهان، حضرت ولی عصر (عج)
که انوار آفتابش هرواره روشنگر راه است.

فهرست مطالب

۱۳	تقدیر و سانس
۱۵	پیشگفتار
۱۶	عرفی و مناسبات
۱۶	کتابهای حدیثی
۱۷	۲. کتابهای فقه‌شناسی (فرق و مذاهب)
۱۸	۳. کتابهای کلامی و روایی
۱۹	۴. منابع تاریخی
۲۰	۵. کتابهای رجال
۲۱	سابقه پژوهش
۲۳	سازمان‌دهی پژوهش
۲۵	فصل اول: کلیات
۲۷	درآمد

گفتار اول

۲۸	مفاهیم
۲۹	مناسبات (تعامل)
۲۹	فرقه
۳۰	شیعه
۳۲	امامیه
۳۴	زیدیه
۳۵	اسماعیلیه

۳۷	فَطْحِیَه (اَفْطَحِیَه)
۳۹	واقفیه (واقفه)
۴۱	غالیان (افراطی‌ها)

گفتار دوم

۴۳	مروری بر فرقه‌ها و جریان‌های مختلف شیعی از آغاز تشیع تا امامت امام رضا علیه السلام
۴۳	غالیان
۴۶	کیسانیه
۴۸	
۴۹	۱. جارودیه (سُرْحُوبِیَه)
۵۰	
۵۰	۳. عیال (بُثْرِیَه)
۵۱	باقریه
۵۲	جریان فرقه‌ها پس از امام رضا علیه السلام
۵۲	۱. ناوُوسیه
۵۳	۲. اسماعیلیه خالص
۵۳	۳. مبارکیه
۵۴	۴. سُمَیْطِیَه
۵۴	۵. فَطْحِیَه
۵۴	۶. واقفیه

گفتار سوم

۵۶	علل تفرّق شیعیان از آغاز تشیع تا دوره امامت امام رضا علیه السلام
۵۷	۱. فضای متشنج و ربع‌آور جامعه و پیامدهای ناشی از آن
۵۷	الف) بهره‌گیری ائمه علیهم السلام از سیاست تقیه
۵۸	ب) نارضایتی مردم از حکومت و خواستاری قیام
۵۹	ج) ادعای مهدویت، رجعت و نامیرایی

۶۰	۲. دوری ائمه علیهم‌السلام از مردم
۶۱	۳. گرایش‌های مادی و دنیوی برخی یاران
۶۱	۴. برداشت‌ها و تفاسیر نادرست از روایات و احادیث
۶۱	۵. کاستی تسلیم‌پذیری شیعیان در مقابل ائمه اطهار علیهم‌السلام
۶۳	محورهای اختلاف
۶۴	۱. اختلاف در مصداق واقعی امام
۶۵	۲. اختلاف در ویژگی‌ها و شرایط امام و امامت
۶۵	نتیجه
۶۷	فصل دوم: وضعیت سیاسی و فرهنگی شیعیان در دوران امام رضا علیه‌السلام
۶۹	درآمد
	گفتار اول
۷۰	وضعیت سیاسی جامعه اسلامی معاصر امامت امام رضا علیه‌السلام
۷۰	هارون (۱۷۰-۱۹۳ ق)
۷۳	امین (۱۹۳-۱۹۸ ق)
۷۴	مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ق)
	گفتار دوم
۷۹	وضعیت فرهنگی جامعه اسلامی معاصر امامت امام رضا علیه‌السلام
	گفتار سوم
۸۴	وضعیت سیاسی شیعیان در دوره امامت امام رضا علیه‌السلام
	گفتار چهارم
۹۶	وضعیت فرهنگی شیعیان در زمان امامت امام رضا علیه‌السلام
۱۰۶	نتیجه
۱۰۹	فصل سوم: تعامل امام رضا علیه‌السلام با فرقه زیدیه
۱۱۱	درآمد

- ۱۱۱..... تعامل امام رضا علیه السلام با زیدیه پیش از ولایتعهدی
- ۱۱۲..... الف) دوره پیش از قیام های علویان
- ۱۱۳..... ب) در حین قیام ها
- ۱۱۴..... ۱. قیام ابن طباطبا
- ۱۱۷..... تعامل امام رضا علیه السلام با قیام ابن طباطبا
- ۱۲۱..... ۲. قیام محمد دیباج
- ۱۲۴..... تعامل امام رضا علیه السلام با قیام محمد دیباج
- ۱۲۶..... ۳. قیام حسین بن حسن آق قس
- ۱۲۷..... ۴. قیام ابراهیم فرزند امام کاظم علیه السلام
- ۱۲۹..... امام زید، فرزند امام کاظم علیه السلام
- ۱۳۰..... تعامل امام رضا علیه السلام با زیدیه، پس از ولایتعهدی
- ۱۳۰..... الف) تعامل امام رضا علیه السلام با قیام زید النار
- ۱۳۱..... ۱. گفت و گوی امام رضا علیه السلام با مأمون
- ۱۳۳..... ۲. گفت و گوی امام رضا علیه السلام با زید
- ۱۳۴..... ب) آثار ولایتعهدی امام رضا علیه السلام بر فرقه زیدیه
- ۱۳۵..... نتیجه
- ۱۳۷..... فصل چهارم: تعامل امام رضا علیه السلام با فرق اسماعیلیه و زیدیه
- گفتار اول
- ۱۳۹..... تعامل امام رضا علیه السلام با اسماعیلیه
- ۱۳۹..... درآمد
- ۱۳۹..... ارتباط غالیان با فرقه اسماعیلیه
- ۱۴۱..... تعامل امام رضا علیه السلام و فرقه اسماعیلیه
- ۱۴۲..... تعامل امام رضا علیه السلام با فطحیه
- ۱۴۲..... گروه های ایجاد شده در فطحیه (انشعابات فطحیه)
- ۱۴۴..... تعامل امام رضا علیه السلام با فرقه فطحیه

نتیجه	۱۴۷
فصل پنجم: تعامل امام رضا علیه السلام با فرقه واقفیه	۱۴۹
درآمد	۱۵۱
ویژگی ها	۱۵۱
علل انحراف واقفیه	۱۵۳
۱. انگیزه های اقتصادی	۱۵۳
۲. برداشت نادرست از روایات و جعل و تحریف آن ها	۱۵۵
۳. اشتباه ناشایست از فعالیت های امام کاظم علیه السلام	۱۵۸
راهیابی جریان سبویه وقف	۱۶۰
تلاش های و سباز	۱۶۳
الف) تبلیغ آرزو ها	۱۶۴
۱. نوشتن کتاب	۱۶۴
۲- تعلیم و تربیت شیعیان	۱۶۵
۳. جعل و تحریف احادیث و روایات شیعیان	۱۶۶
ب) تطمیع	۱۶۸
ج) شبهه افکنی	۱۶۹
۱. اصرار بر زنده بودن امام هفتم علیه السلام	۱۶۹
۲. شبهه غسل امام قبلی	۱۶۹
۳. فرزند نداشتن امام علیه السلام	۱۷۱
۴. عدم تقیّه امام علیه السلام در اظهار امامت	۱۷۲
مواضع و پاسخ های امام رضا علیه السلام به واقفیه	۱۷۳
۱. نامه نگاری و مکاتبه	۱۷۴
۲. پاسخ به شبهات (در قالب مناظره و مکاتبه)	۱۷۵
۳. پاک سازی احادیث از جعل و تحریف	۱۷۶
۴. معرفی ماهیت واقفیان و بیان عاقبت آنان	۱۷۷
۵. تحریم اجتماعی و اقتصادی واقفیان	۱۸۱

۱۸۲..... ۶. لعن و نفرین واقفیان (طرد زبانی)

۱۸۳..... ۷. ارائه کرامات علمی

۱۸۴..... نتیجه

۱۸۷..... فصل ششم: تعامل امام رضا علیه السلام با غالیان

۱۸۹..... درآمد

۱۹۰..... شناخت جریان غلو در زمان امام رضا علیه السلام

۱۹۰..... یونس بن عقیب

۱۹۳..... محمد بن فرات

۱۹۳..... محمد بن بشیر

۱۹۵..... مایه ای غلات

۱۹۵..... ۱. عقیده الوهیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام

۱۹۶..... ۲. عقیده جبر و اجور ائمه علیهم السلام یا افراد دیگر

۱۹۶..... ۳. عقیده جبر و تناسخ

۱۹۷..... ۴. عقیده به تناسخ

۱۹۸..... ۵. عقیده به جبر و تناسخ

۱۹۸..... ۶. عقیده به تفویض

۲۰۰..... ۷. اباحیگری

۲۰۰..... اقدام ها و فعالیت های غالیان

۲۰۱..... جعل حدیث

۲۰۱..... شعبده بازی

۲۰۱..... اباحیگری

۲۰۱..... اهداف رهبران غالیان

۲۰۳..... مواضع امام رضا علیه السلام در برابر غالیان

۱. ضرورت پرداختن به جریان غالیان (علل اهمیت پرداختن به جریان

۲۰۴..... غالیان)

۲۰۶..... ۲. معرفی ماهیت غالیان و بیان عقاید آن ها

۲۰۸	۳. ردّ عقاید غالیان و بیان عقاید صحیح
۲۱۳	۴. بیان علل غلو و عاقبت غالی
۲۱۳	۵. ردّ برخی از احادیث و بیان چگونگی تشخیص احادیث صحیح از سقیم
۲۱۶	۶. اظهار تنفرو و بیزاری از غالیان و لعن آن‌ها
۲۱۶	۷. فرمان قطع رابطه همه جانبه با غالیان
۲۱۸	نتیجه
۲۲۱	سخن پایانی: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۲۴	نیافته‌ها (موضوعاتی برای پژوهش بیشتر)
۲۲۷	فهرست منابع
۲۲۷	الف) منابع فارسی
۲۳۱	ب) منابع عربی
۲۳۶	ج) پایان نامه‌ها و مقالات

www.ketab.ir

تقدیر و سپاس

در پایان، از همه استاد محترمی که سال‌ها از محضر عالمانه ایشان، کسب فیض نموده‌ام، سپاسگزارم. از مسئولان کتابخانه‌های دانشگاه اقرارالعلوم عظیم و تخصصی تاریخ اسلام، دانشکده اصول الدین، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی و کتابخانه گوهرشاد و مرکزی آستان قدس رضوی، موزه مطبوعات و بهشت پامهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی تشکر می‌نمایم.

از پدر و مادر بزرگوار و برادر عزیزم، که هر کدام به نحوی مرا در انجام این پژوهش یاری رساندند، تشکر ویژه می‌نمایم.

از همسر و فرزند عزیزم که همواره حامی و پشتیبانم بودند، نهایت تقدیر و تشکر را دارم.

برادر یاری

شهریور ۱۳۹۵

www.ketab.ir

پیشگفتار

دوران امامت امام رضا علیه السلام از جنبه‌های مختلف از جمله کیفیت تعامل آن حضرت علیه السلام با فرزندان و فرقه‌های مختلف شیعی، مهم و شایان مطالعه است. پژوهش حاضر در صدد بررسی نگرش و تعامل امام رضا علیه السلام در ابعاد مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نسبت به گروه‌های مختلف شیعی (مانند واقفیه و زیدیه، و غالیان، ...) است. محدوده زمانی این پژوهش، مدت زمان امامت بیست ساله امام رضا علیه السلام (۱۸۳-۲۰۳ ق) می‌باشد و محدوده مکانی پژوهش، مناطق شیعه‌نشین یا مناطقی است که تعامل امام علیه السلام با شیعیان در آن مکان‌ها رخ داد (مکه، مدینه، کوفه و خراسان) جنبه‌های مورد توجه در پژوهش، بررسی مشکلات درون‌گروهی امام رضا علیه السلام و بازشناسی علل انحراف فرقه‌های شیعه از امامت است. با توجه به محوری بودن نقش امامان علیهم السلام برای شیعیان امامیه، شناخت سیره و روش زندگانی آن‌ها در همه ابعاد، بسیار مهم و ضروری است. در این زمینه، آشنایی با مشکلات و معضلات موجود در زمان ائمه اطهار علیهم السلام و از جمله امام هشتاد و نهم علیه السلام، سبب برخورد آن‌ها با این مشکلات از اهمیت خاصی برخوردار است. فرقه‌ها و گروه‌های بیرون شیعی از مهم‌ترین معضلات موجود در زمان امام رضا علیه السلام بودند. آشنایی با این فرقه‌ها و نیز شناخت چگونگی تعامل و برخورد امام علیه السلام با این فرقه‌ها، علاوه بر فزونی آگاهی‌های تاریخی در این زمینه، استفاده از آن را در جهت چگونگی برخورد با گروه‌های مختلف در جوامع کنونی فراهم می‌سازد.

معرفی و منابع

در هر پژوهشی، منابع بسیاری مورد استفاده قرار می گیرند که برخی از آن ها دارای اهمیت بیشتری دارند. در اینجا سعی داریم تا این منابع را دسته بندی کنیم و پس از معرفی مختصر، استفاده خود را از آن ها بیان نماییم.

۱. کتاب های حدیثی

این کتاب ها از جمله منابع تاریخی اند که به نقل احادیث و روایات صادره از معصومین علیهم السلام یا در رابطه با آن ها می پردازند و از مهم ترین منابع شیعه شمرده می شوند. مهم ترین کتاب هایی که مورد استفاده این نوشتار قرار گرفت، عبارت اند از:

- **الکافی** تألیف ابوجعفر، محمد بن یعقوب گلکینی (م ۳۲۸-۳۲۹ ق.) و مهم ترین کتاب حدیثی شیعه است که از کتب اربعه امامیه است. این کتاب در سه بخش اصول، فروع و روضه است. بخش اصول آن شامل روایت های اعتقادی و اخلاقی، بخش فروع، مشتمل بر احادیث فقهی و بخش روضه، حاوی روایات متنوع در ابواب گوناگون می باشد. کتاب مذکور، طی مدت است سیال در زمان غیبت صغرا (۲۶۰-۳۲۹ ق) نگارش یافته است.

آنچه بیشتر در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت کتاب **الحجة اصول کافی** است که دارای مباحث مختلف امام و امامت (شناخت و ویژگی ها و موقعیت و جایگاه امام) می باشد.

- **بحار الانوار** نوشته علامه مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ یا ۱۱۱۱ ق.) از بزرگترین کتاب های مورد استفاده در این پژوهش است. این اثر، مشهورترین، مهم ترین و مفیدترین اثر علمی محمد باقر مجلسی می باشد که مجموعه ای گسترده از احادیث امامیه را دربردارد و دائرة المعارف بزرگ شیعه، لقب گرفته است.

علاوه بر حجم قابل ملاحظه روایات، انتخاب موضوعات متنوع نیز بر اهمیت و ارزش **بحار الانوار** افزوده است؛ چنان که مباحث اعتقادات، احکام، جهان غیب، اخلاق و

آداب و حتی طبیعیات و علوم طبیعی، تاریخ و فرهنگ شیعه و... از چشم صاحب اثر دور نمانده است.

عزم مؤلف برنگاشتن این کتاب از سال ۱۰۷۰ قمری پس از نگارش کتاب **فهرست مصنفات الاصحاب** جزم شد و اولین تاریخ ثبت شده در خود کتاب، سال ۱۰۷۲ قمری است.

از این کتاب، در قسمت‌های مختلف پژوهش به تناسب بحث و موضوع و به خصوص در فصل تعامل امام علی^{علیه السلام} با غالیان، یاری گرفته شد.

۲. کتاب‌های قه‌شناسی (فرق و مذاهب)

تمرکز این دسته از مؤلفان، شناسایی فرقه‌ها و شرح عقاید و تاریخ آن‌ها می‌باشد. مهم‌ترین کتاب‌های فرقه‌شناسی که در این پژوهش مورد استفاده واقع شد، به شرح زیر است:

• **فرق الشیعه** تألیف ابومحمد حسن بن موسی نوبختی (م ۳۰۰-۳۱۰ ق) است. این کتاب از کهن‌ترین و مهم‌ترین آثار در زمینه فرق مذاهب شیعه می‌باشد. اما برخی، در انتساب آن به نوبختی تردید دارند و معتقدند که این کتاب در کتاب **المقالات والفرق** اشعری، هر دو یکی‌اند^۱، برخی دیگر از محققان، براین باورند که این دو کتاب‌های جداگانه می‌باشد.^۲

به هر حال، این کتاب، فرقه‌های شیعه را به تفصیل بررسی می‌کند و علاوه بر آوردن عقاید هر کدام از فرقه‌های شیعی، به تاریخ آن‌ها نیز می‌پردازد و از این نظر بسیار مهم توجه می‌باشد. از این کتاب، در نوشته حاضر که ارتباط بسیاری با فرقه‌های شیعه دارد، بسیار استفاده شد.

۱. رک: اقبال آشتیانی، عباس، **خاندان نوبختی**، ص ۱۶۰.

۲. رک: اشعری قمی، سعد بن عبدالله بن ابی‌خلف، کتاب **المقالات والفرق**، (استفاده از مقدمه مصحح).

• **کتاب المقالات والفرق** تألیف سعد بن عبدالله بن ابی خَلف اشعری قُمی (م ۲۹۹-۳۰۱ ق) از محدثان بزرگ شیعه است. اشعری در این کتاب، به بیان آغاز اختلاف بین مسلمانان پس از وفات حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله می پردازد و مسئله امامت را، مسئله ای مورد اختلاف می داند. وی معتقد است که امت اسلام، پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به سه دسته تقسیم شدند که یکی از آن ها شیعیان بودند.

اشعری توضیحات مفصلی راجع به فرقه های شیعه و فرقه های منسوب به آن (غلات) ارائه می دهد.

در آن زمان، در موضوع پژوهش حاضر نیز، مناسبات امام رضا علیه السلام با فرقه های شیعی می باشد. این کتاب، داده های اشعری برای نوشتن این پژوهش کمک شایان توجهی نمود.

• **الملل والنحل** تألیف ابوالفتح محمد بن عبدالکریم شهرستانی (م ۵۴۸ ق) می باشد. این کتاب، کتاب بسیار مهم و مشهوری در حوزه ملل و نحل به شمار می آید و اطلاعات فراوانی را در این زمینه در اختیار خواننده قرار می دهد.

کتاب شهرستانی، در دو جلد به چاپ رسیده است که در جلد اول آن، بابی به شیعه و فرقه های آن اختصاص دارد. در این باب، فرقه های مختلف کیسانیه، زیدیه، امامیه، اسماعیلیه و غالیان و انشعابات آن ها، ذکر شده است، هرچند در ذکر فرقه های شیعه و تعداد آن ها راه افراط را می پیماید.

۳. کتاب های کلامی - روایی

این دسته از منابع، در دفاع از عقاید شیعه نگاشته شده اند و به نقل روایات معصومین علیهم السلام می پردازند. از مهم ترین منابع این دسته عبارت اند از:

• **عیون اخبار الرضا** علیه السلام تألیف ابوجعفر، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن

بابویه قمی، معروف به شیخ صدوق رحمته الله از بزرگ ترین دانشمندان مکتب حدیثی قم، در قرون کهن می باشد. کتاب مذکور به عنوان مفصل ترین و معتبرترین کتابی است که از

سوی دانشمندان شیعه در قرون کهن و میانه، در مورد جوانب مختلف زندگانی امام رضا علیه السلام و نیز سخنان ایشان در موضوعات مختلف نوشته شد.

شخصیت شیخ صدوق رحمه الله به عنوان مؤلف این اثر، مستند بودن همه مطالب کتاب و پرداختن به جوانب مختلف زندگی امام علیه السلام به ویژه حوادث سیاسی مرتبط با امام علیه السلام و نیز اشاره به اختلاف های درون گروهی شیعیان در زمان امام علیه السلام از ویژگی های این کتاب است که بر اعتبار آن می افزاید و آن را به عنوان مهم ترین منبع مورد ارجاع درباره امام رضا علیه السلام قرار می دهد.

این کتاب مهم ترین منبع مورد استفاده پژوهش حاضر بود و تقریباً در تمامی فصول، از آن بهره گرفته شد. وقایع و سوابق های اصلی این تحقیق به شمار می آید.

• کتاب الغیبه تألیف ابوجعفر، محمد بن حسن طوسی، معروف به شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق) است. در این کتاب با استناد به دلایل آوردن فرقه هایی مثل کیسانیه، ناووسیه، واقفیه، فطحیه و... تا حدودی به آن ها پرداخته شده است. این کتاب در مورد فرقه واقفیه با تفصیل بیشتری سخن می گوید و نقاط تاریک زیادی را روشن می سازد.

شیخ طوسی در این کتاب با هدف نقد واقفیان، بسیاری از دلایل آنان را بروقف بر امام کاظم علیه السلام می آورد و سپس به نقد آن ها می پردازد. این روایات، دیدگاه ها و استدلالات واقفیان را نیز برای خواننده روشن می نماید.

شیخ طوسی روایات و گزارش های زیادی در مورد وقف را می آید که در نگارش فصل واقفیه این پژوهش، نقش قابل توجهی داشته اند.

۴. منابع تاریخی

این دسته از منابع، با رویکرد تاریخی به حوادث پرداخته اند. از جمله مهم ترین منابع تاریخی مورد استفاده در این نوشتار، عبارت اند از:

• تاریخ الأمم والملوک معروف به تاریخ الطبری تألیف ابوجعفر، محمد بن جریر طبری (۳۱۰ ق). از مهم ترین و مفصل ترین تاریخ های عمومی است که براساس سال

(شیوه سال شمار) تنظیم شده است. بیشترین استفاده نوشته حاضر از این کتاب، مربوط به سال های (۱۷۰-۲۰۳ ق) یعنی از آغاز خلافت هارون الرشید تا پایان امامت امام رضا علیه السلام است.

استفاده این پژوهش از کتاب مذکور، در قسمت شناخت وضعیت سیاسی و فرهنگی دوره امامت امام رضا علیه السلام و نیز در فصل تعامل امام علیه السلام با زیدیه است.

• **تاریخ یعقوبی** اثر احمد بن ابی یعقوب، معروف به ابن واضح یعقوبی، از مورخان قرن سوم هجری است. این کتاب نیز مانند کتاب **تاریخ طبری**، از مهم ترین تواریخ عمومی و حساب می آید، ولی برخلاف آن بسیار مختصر و در دو جلد به چاپ رسیده است.

آنچه که از **تاریخ یعقوبی** در این نوشته به کار گرفته شد، مربوط به جلد دوم آن بود که در فصل های دوم و سوم پژوهش حاضر، مورد استفاده قرار گرفت.

• **مقاتل الطالبیین** تألیف جعفر بن محمد اصفهانی (۲۸۴-۳۵۶ ق) است. این کتاب، در ذکراحوال آن دسته از سادات و آل ائمه که حسب تدوین یافته است که در راه عقیده خود قربانی شدند و یا در زندان ها عمرشان را سر سپرد. گفته اند که ابوالفرج، زیدی مذهب بود و می خواست تاریخ ائمه و بزرگان زیدیه را تدوین کند و گویا کتاب را برای طرف داری مذهبش تألیف کرده؛ زیرا گاهی در تمجید و مدح بزرگان زیدیه مبالغه می نماید و عده ای از آن ها را بر امام صادق و امام موسی بن جعفر علیه السلام برتر می داند که این کار با عقیده امامیه سازگار نیست.

از این کتاب، بیشتر در قسمت مربوط به زیدیه (فصل سوم پژوهش پیش رو) استفاده شد و نیز در شناخت وضعیت سیاسی و فرهنگی شیعیان (فصل سوم پژوهش حاضر) کمک بسزایی نموده.

۵. کتاب های رجال

کتاب های رجال که به شرح احوال شخصیت ها پرداخته اند، از دیگر منابع این

نوشتار بوده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها مأخذ زیر است:

• **اختیار معرفة الرجال** معروف به «رجال کتبی» نگاشته یا املای ابوجعفر، محمد بن حسن طوسی، معروف به شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق) از متون معتبر و کهن و از منابع مهم معارف و تاریخ اسلامی و بالأخص، شیعی است.

این کتاب، برگزیده کتاب **معرفة الرجال** یا **معرفة الناقلین عن الائمة الصادقین** محمد بن عبد بن عبد العزیز کتبی (م حدود ۳۸۵ ق) می‌باشد. گفته شده که اصل کتاب **رجال کتبی** از بین رفت و آنچه اکنون در دست ماست، برگزیده آن است که شیخ طوسی آن را به شاگردانش امان نمود.

کتاب **رجال کتبی** مأخذ اصلی در مطالعه تاریخ حدیث و شناخت فرق و مذاهب شیعی است؛ به ویژه در شناخت غنای، واقفیه، فطحیه، زیدیه و... اطلاعات سودمندی به دست می‌دهد.

«کتبی» در کتاب خود توانست به کمترین میزان از اظهار نظر شخصی، ناقل افکار و دیدگاه‌های دانشمندان قبل از خود و حتی اهل بیعه علیهم السلام باشد.

روایات کتاب از نظر اطلاعات تاریخی بسیار قابل توجه است. اگر کسی بخواهد جریان‌شناسی روزگار حضور را پی بگیرد و جریان‌های اجتماعی آن دوران را بشناسد، بدون رجوع به این کتاب، از عهده این کار بر نمی‌آید.

کتاب مذکور، از منابع مهم و اصلی مورد استفاده در فصل‌های مختلف این پژوهش به شمار می‌آید.

سابقه پژوهش

درباره امام رضا علیه السلام، کتاب‌های مختلف و بسیاری نوشته شده است؛ از جمله آثار کنگره امام رضا علیه السلام و کتاب‌های بسیار دیگری مثل **الحياة السياسية للإمام الرضا علیه السلام** از جعفر مرتضی حسینی عاملی، همچنین پایان‌نامه‌هایی در این زمینه تدوین یافته‌اند که پایان‌نامه صغرا محبی‌پور، تحت عنوان **نقش امام رضا علیه السلام در حدیث شیعه** از آن‌هاست.

در مورد فرقه‌های مختلف شیعی، کتاب‌ها و مقالات متعددی نوشته شده است؛ مثلاً: در مورد واقفیه، ارزشمندترین اثر، دو جلد کتاب *الواقفیه دراسة تحليلية* از ریاض محمد حبیب الناصری است. همچنین مقاله‌ای از م. علی بیوکارا، تحت عنوان *دودستگی در شیعیان امام کاظم (ع) و پیدایش فرقه واقفیه* در مجله علوم حدیث، شماره ۳۰ چاپ شده است و نیز یک پایان‌نامه در مؤسسه امام خمینی (ع) از سید جلال امام با عنوان *بررسی زمینه‌ها و عوامل پیدایش اندیشه توقف بر امامان شیعه*.

درباره غالیان هم نوشته‌هایی وجود دارد که از مهم‌ترین آن‌ها کتاب *مفضل غالیان؛ کاری بر جرأت‌ها و برایندها* از نعمت الله صفری فروشانی است.

در زمینه اسماعیلیه هم کتاب‌ها و مقالات مختلفی نوشته شده است؛ کتاب *درسنامه تاریخی و عقاید اسماعیلیه* از مهدی فرمانیان و سید علی موسوی نژاد، و نیز مقاله «آشنایی با زیدیه» از سید علی موسوی نژاد (چاپ شده در مجله هفت آسمان) و در مورد اسماعیلیه می‌توان از کتاب *تاریخ عقاید اسماعیلیه* از فرهاد دفتری، یاد نمود.

کتاب‌ها و مقالات ذکر شده، به دلایل جداگانه به هر کدام از عناوین بحث - امام رضا (ع) و فرق شیعی - پرداخته‌اند و نیز هر کدام به فرقه خاصی توجه کرده است، ولی پژوهش حاضر در صدد است تا ضمن آوردن فرق مختلف در زمان مورد نظر ارتباط آن‌ها را - امام رضا (ع) و فرق شیعی - را مورد بحث و بررسی قرار دهد.

و اما نوشته‌هایی که به طور مستقیم به موضوع مورد بحث پرداخته‌اند، تنها دو مقاله به چشم می‌خورد که یکی از آن‌ها با عنوان «فرقه‌های در سبیل امامت امام رضا (ع) (با تکیه بر فطحیه و واقفیه)» از نعمت الله صفری فرمانیان (چاپ شده در شماره ۲۸ مجله طلوع) و دیگری مقاله‌ای تحت عنوان «گونه‌های متابله با فرقه‌های کج اندیش در سیره امام رضا (ع)» از نهله غروی نائینی و عبدالله میراحمدی سلوکروئی می‌باشد که در مجله شیعه‌شناسی شماره ۲۳، به چاپ رسیده است.

مقاله نخست، مقاله‌ای سودمند و علمی است و از این مقاله در بخش‌های مختلف پژوهش حاضر استفاده بسیار گردید؛ اما چون در حدّ مقاله بود، با توجه به اهمیت موضوع

و بسط آن، جای کار بسیاری وجود داشت.

در مورد مقاله دوم باید گفت که این مقاله، از زوایای دیگری به موضوع می‌پردازد که مد نظر پژوهش حاضر نمی‌باشد و پژوهش پیش‌رو، سعی دارد تا در طرح و قالبی نو، به بسط و گسترش و تحلیل این موضوع - البته در حدّ توان - بپردازد.

سازمان‌دهی پژوهش

پژوهش حاضر، دارای شش فصل بدین قرار است:

فصل اول، عنوان «مبانی»، شامل سه گفتار است. که در گفتار اول، مفاهیم موجود در پژوهش بیان می‌شود. در گفتار دوم، مروری خواهیم داشت بر فرقه‌ها و جریان‌های مختلف شیعی از آغاز تاریخ تا دوره امامت امام رضا (علیه السلام). و در گفتار سوم، به علل فرقه فرقه شدن شیعیان، از آغاز تسخیر تا دوره امامت امام هشتم (علیه السلام) خواهیم پرداخت.

در فصل دوم پژوهش حاضر، در باب «ابواب سیاست سیاسی و فرهنگی جامعه معاصر امام رضا (علیه السلام) و سپس به وضعیت سیاسی و فرهنگی شیعیان این دوره، می‌پردازیم. در فصل سوم، تعامل امام (علیه السلام) با فرقه زیدیه را نظر می‌گردد و تعامل امام (علیه السلام) با زیدیه پیش از ولایتعهدی و پس از آن، آورده خواهد شد.

فصل چهارم، به تعامل امام رضا (علیه السلام) با دو فرقه اسماعیلیه و نظریه اختصاص دارد. در گفتار اول تعامل امام (علیه السلام) با اسماعیلیه و در گفتار دوم، تعامل امام (علیه السلام) با فطحیه مد نظر قرار می‌گیرد.

فصل پنجم این پژوهش، تحت عنوان تعامل امام رضا (علیه السلام) با فرقه واقفیه به صاحب‌نظران همچون علل انحراف واقفیه، مبارزات و تلاش‌های واقفیان و مواضع و پاسخ‌های امام (علیه السلام) به آنان می‌پردازد.

در فصل ششم، تعامل امام رضا (علیه السلام) با غالیان که فرقه‌ای منسوب به شیعه‌اند، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

و در سخن پایانی، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری آمده است.